

Richard Sennett – Respekt ve světě nerovnosti

Pavel Procházka

Richard Sennett: *Respect: The Formation of Character in a World of Inequality*. London: Allen Lane, The Penguin Press, 2003, 288 s. ISBN 0-713-99617-X.

Nová kniha Richarda Sennetta je očekávaným „pokračováním“ jeho úspěšné knihy *Corrosion of Character: The Personal Consequence of Work in the New Capitalism* (W. W. Norton, New York & London 1998), avšak může přinést mnohým čtenářům zklamání. Nenabízí totiž žádné jednoznačné řešení naléhavých problémů současného světa nastíněných v jeho předchozí knize. Nabízet jednoznačné řešení nebo lék ovšem není jejím účelem, není to kniha o praktické politice sociálního státu. Týká se především hledání cesty k politice respektu a zkoumání slepých uliček na této cestě.

Obě knihy, tvořící jeden celek, mají podobnou strukturu: na počátku je strhující vyprávění, na které navazují sociologicko-teoretické a filosofické úvahy. Tentokrát ovšem Sennett nevypráví příběh Rica, „flexibilního pracovníka“, který užil jako zobecňující typ vyjadřující rozklad sociálního charakteru v novém kapitalismu ve své předchozí knize, ale píše o sobě samém v době, kdy jako dítě vyrůstal v chicagském sociálním projektu *Cabrini Green* a následně se vlivem svého nadání (nejprve pro vážnou hudbu) dostal do jiného sociálního prostředí a později ke studiu na Harvardské univerzitě (mezi jeho učitele patřili sociolog David Riesman a psycholog Erik Erikson). Nejedná se však o memoáry nebo dokonce o osobní zpověď, kterou autor, jak sám tvrdí, opovrhuje, ale opět jde o příklad, o metaforu situace lidí ve společnosti, kde „talentovaným je umožněna kariéra“ a kde jiní jsou odsouzeni k závislosti na sociálních opatřeních, které mají zmírňovat dopad rozvoje kapitalismu a s ním nevyhnutelně spojené sociální nerovnosti.

Richard Sennett (narozen 1943) patří mezi vůdčí postavy současné sociologie. Zabývá se především sociologií města a přednáší na London School of Economics a na New York University (Benn 2001). Je autorem mnoha sociologických knih psaných značně neakademickým, téměř literárním, i když hutným stylem. Jeho dílo vykazuje již po více než třicet let překvapivou názorovou konzistenci, přestože během této doby byla sociologie vystavena mnoha módním vlnám. Typické stavební kameny Sennettových prací tvoří kombinace autobiografických vyprávění, kvalitativní výzkumné techniky hloubkového interview, důkladné historické analýzy dokumentované na konkrétních historických příkladech a originálního čtení klasiků sociálně filozofického a sociologického myšlení.

Mezi jeho hlavní témata patří již od knihy *The Hidden Injuries of Class* z roku 1972 napsané ve spolupráci s Jonathanem Cobbem, problém respektu k sobě a respektu k druhým. Autoři konstatují, že sociální rozdíly se zdají být otázkou charakteru, morálního rozhodnutí, vůle

a kompetence. Podle autorů je každý (podle výzkumu prováděného v USA) podřízený schématu hodnot, které mu říkají, že musí potvrdit sám sebe, aby získal respekt k sobě i druhým. Jedinec se musí ukázat jako individuum, musí vyniknout, a pokud se mu to nepodaří, vnímá to jako svou vlastní chybu. Výsledkem je sebe-obviňování, které je tím větší, čím menší jsou vnitřní zdroje (*ability*) jedince. Tato meritokratická ideologie nenarušuje pouze sebeúctu těch, co nejsou tak úspěšní jako jiní. Vede zároveň k tomu, že ti, co jsou úspěšní, jejichž sebeúcta závisí právě na tom, že nechali ostatní za sebou, ztrácí jakýkoli respekt pro ty, co byli méně úspěšní. Výsledkem je vzájemná nenávisť, nejistota, pocity hanby a viny uvnitř pracující třídy (v nejširším slova smyslu), které využívají extrémně pravicoví populisté, kteří slibují úlevu a falešné upevnění sebeúcty útokem na integritu druhých (například rasová nenávisť).

Dalším významným tématem Sennettových knih je argumentace vyjadřující podporu mnohem disciplinovanějším formám veřejného života. V knize *The Fall of Public Man* z roku 1974 (kterou by bylo možné charakterizovat jako výpad proti kontra-kultuře 60. let, zvláště proti kultu egalitářské spontaneity, pěstovanému především studenty z vyšších sociálních vrstev, kteří si neuvědomovali svou sociální privilegovanost stojící v základech tohoto kultu) píše, že v moderní společnosti ztratil svět intimních pocitů jakékoliv hranice a není již omezován veřejným světem. Přespřílišný důraz na psychologické transakce a opovržení rituální maskou sociability činí lidi kulturně mnohem primitivnějšími. Eroze veřejného života zpětně deformuje intimní vztahy, které se mění v tyranii. Proto lidé potřebují určitý odstup od intimního pozorování, aby se cítili přátelsky, potřebují respekt vůči nepochopitelnosti druhého. Veřejný městský svět je tak světem cizinců a v respektování nepochopitelné jinakosti druhých spočívá právě svoboda městského prostředí.

Oba tyto motivy jsou ústřední i pro knihu o formování charakteru ve světě nerovnosti, která pokračuje v jejich rozvíjení, přehodnocování a sblížování. V předmluvě k nejnovější knize Sennett konstatuje, že „moderní společnosti chybí schopnost pozitivního vyjádření respektu a smysl pro uznání druhých“ (Preface, XV). Vůdčí ideou moderní společnosti již od dob Alexise de Tocquevilla je totiž to, že pouze zacházení s druhými jako s rovnými potvrzuje jaksi samozřejmě vzájemný respekt. Právě proto nedokáže respekt a vzájemná úcta překonat bariéry sociální nerovnosti. Lidé s nejkřehčí sebeúctou, se kterými se zachází s minimem respektu, jsou samozřejmě na dně sociálního řádu. Ztráta respektu k druhým není otevřenou urážkou, avšak samozřejmě ani žádným uznáním. Jedinec prostě není vnímán jako úplná lidská bytost, na které záleží. A jestliže je ve společnosti tímto způsobem zacházeno s masou lidí a pouze někteří jsou vyvoleni k tomu, aby byli respektováni, potom se z respektu stává vzácný statek, stratifikační činitel, kterého je v oběhu nedostatek. Proč tomu tak je, to je právě předmětem Sennettova zkoumání.

Vlastní text knihy je rozčleněn do čtyř částí: Část první: *Nedostatek respektu* obsahuje pododdíly *Vzpomínky na Cabrini a Co znamená respekt*; část druhá: *Pátrání po respektu* pododdíly: *Nerovný talent, Hanba závislosti, Soucit, který zraňuje*; část třetí: *Spor o sociální péči* sestává z oddílů *Byrokratický respekt, Liberalizovaná sociální péče* a část čtvrtá: *Charakter a sociální struktura* z pododdílů *Vzájemnost ve vzájemném respektu, Charakter obrácený navenek a Politika respektu*.

Respektovat druhé znamená podle Sennetta brát jejich potřeby seriózně a neprojektovat na ně své vlastní zkušenosti, své vlastní vidění světa. Uznat, že tito druzí jsou a zůstanou pro nás z velké většiny cizinci ve světě, kde můžeme znát osobně jen málo lidí. A právě to, co

v nás odpovídá a reaguje na ty, které osobně neznáme, nazývá Sennett *charakterem* (odkazuje přitom na C. W. Millse). Charakter je tedy schopnost „komunikace s druhými skrze *sdílené instrumenty* – jakési sociální analogie hudebním notovým záznamům“ (Sennett často používá příměry ke světu vážné hudby). Těmito sdílenými instrumenty jsou „zákony, rituály, média, kódy, náboženská přesvědčení a politické doktríny“ (s. 52). Bylo by ovšem chybou chápat neosobní vztahy jako prosté emoci. Právě naopak, neosobní vztahy podle Sennetta vyžadují emocionální angažovanost. Charakter je aktivním individuálním expresivním projevem právě proto, že je definován schopností uvědomit si širší sociální svět skrze tyto sdílené instrumenty. V této souvislosti je zřejmé, že Sennettovo pojetí charakteru se zásadně liší od freudo-marxistického schématu charakterových typů (například Ericha Fromma), kde charakter je určen psychickou organizací člověka, která je více méně pasivně podmíněna výchovou v určitém sociálním prostředí.

Sennettova argumentace zde ovšem míří především na přesvědčení „radikálních egalitářů“ (tím má zřejmě na mysli některé radikálně levicově politicky angažované myslitele), že jakmile budou materiální podmínky sociálního života srovnány, tak zcela spontánně a přirozeně vyvstane vzájemně se respektující chování. Toto očekávání je podle autora psychologicky naivní. I kdyby byla ze společnosti odstraněna veškerá nerovnost, tak budou lidé stále čelit problému, jak formovat sebe samé, své lepší a horší impulsy. Respekt vyžaduje jak v sociálním životě, tak i v umění vzájemnou expresivní práci. Akt uznání je náročným uměním.

Jak se tedy vytváří charakter jako nezbytný předpoklad vzájemného respektu? Společnost umožňuje tvarovat charakter několika způsoby: 1) skrze rozvoj vlastních schopností a dovedností; 2) péči o sebe – o to, jak se stát soběstačným a nebyť zátěží pro druhé; 3) dáváním zpět druhým – vytvořením vzájemného spojení pomocí vzájemné směny, která oživuje charakter toho, kdo dává něco zpět komunitě (s. 63–64). Všechny tyto „komunikační kódy respektu“ jsou ovšem do jisté míry poškozeny nerovností, která v nich hraje ústřední roli. Například vzájemná směna darů, která se liší od instituce trhu tím, že v jejím rámci nejsou propočítávány ekvivalenty hodnot darovaných věcí, vytváří mezi dárci vzájemné pouto. Tato myšlenka vstoupila do sociologického myšlení především prostřednictvím díla Marcela Mause (*Esej o daru*, Praha: Slon 1999) a dodnes je zdrojem inspirace. Sennett však v této souvislosti zdůrazňuje v kontrastu k naivnímu čtení Maussových spisů, že dar jako projev štědrosti nebo „velkodušnosti“ může i zraňovat respekt příjemce k sobě samému, může být zdrojem ponížení a závislosti příjemce. Dar uvaluje závaží vděčnosti na jedince, který nemá na oplátku nic jiného než svou podřízenost. A naopak ze strany dárcce může dojít časem k „únavě soucitu“, což je „vyčerpání naší solidarity vzhledem k přetrvávající bolestné realitě“ (s. 146). Proto hierarchické byrokratické instituce sociálního státu umožňují formalizovat a ritualizovat vzájemný respekt mezi silnými a slabými tak, aby k těmto nebezpečím nedocházelo. Věcnost a střízlivost sociálních pracovníků je trvanlivější a vůči klientům méně urážlivá než často pomíjivý sebe-zpytující soucit dobrovolníků. Zde se ozývá Sennettova polemika vůči neoliberalnímu důrazu na redukci sociálního státu a přenosu sociálního zabezpečení na neformální dobrovolnické organizace a soukromé nadace.

Na druhou stranu si Sennett uvědomuje, že problémem byrokratických institucí a zdrojem odporu k nim byl vždy nedostatek autonomie klientů. Kritika tohoto aspektu a s ním spojená sociální politika se již od počátku 60. let zaměřovala na „deinstitucionalizaci“ a s tím souvi-

sející důraz na „péči v komunitě“. Instituce pečující o staré, mentálně postižené a o děti byly označeny jako „totální instituce“ podobnější spíše vězení než útočisti, a to především Ervingem Goffmanem (*Asylums*) a Peterem Towsendem (*The Last Refuge*). Tento trend vyvrcholil na konci 70. let v díle Michela Foucaulta (*Dohlížet a trestat*), který vykreslil chovance těchto institucí jako jedince zbavené sebeúcty agresivní mocí instituce (s. 157). Následně uzavírání těchto institucí bylo ovšem rychlejší než zdroje komunit. Ukázalo se, píše Sennett, že ve skutečnosti je nezbytná symbióza mezi oběma sférami, tedy institucionální i komunitní. Komplexní potřeby pacientů nemohou být zajištěny pouze komunitou. Navíc se, v případech práce s mladistvými delikventy, ukázalo, že sociální projekty vyžadují dlouhodobě stabilní instituce, zaměstnávající školené a zkušené odborníky, které právě vštěpováním disciplíny nebo rolových modelů posilují schopnost nezávislého jednání (s. 176). Reforma byrokratických institucí sociálního státu tedy musí být zaměřena na to, jak spojit formální sociální podporu a autonomii klientů.

Sennettova obhajoba byrokratických institucí sociálního státu vůči nekompromisní a často nespravedlivé ať už marxistické, postmoderně egalitářské, neoliberální nebo konzervativně komunitaristické kritice je založena na zkoumání geneze těchto moderních institucí. Argumentuje, že byrokratické organizace zaznamenaly největší rozvoj právě jako kompenzace anarchického kapitalismu na konci 19. století. Odpovídaly na hledání řádu strukturováním institucí a utvářením sociálních vazeb. Kapitalismus sám o sobě totiž podle Sennetta neprodukuje institucionální řád (s. 161). Více než zřetelně se to projevuje v dnešní vlně dezorganizace a flexibilizace kapitalismu, což bylo tématem Sennettovy předchozí knihy *Corrosion of Character*. Odstraněním rigidních byrokracií lidé ztratili, bez ohledu na jistou dávku svobody, kterou získali, způsob strukturování vzájemného respektu (s. 180). V kontrastu k egalitářské rétorice, která tyto změny doprovází, se flexibilní revolucí dohled z centra zvýšil a flexibilní organizace umožňuje ostřejší rozlišení mezi elitou a masami. Flexibilní organizace funguje jako mnohem „totálnější instituce“ než tradiční byrokratická pyramida (s. 184). Ovšem skutečně zlověstným znamením je teprve to, když se flexibilní firmy stávají modelem pro sociální zabezpečení. Vláda i korporace se tak zbavují odpovědnosti vůči společnosti, ze které čerpají „lidské zdroje“, a tak ztrácejí legitimitu; Sennettovými pojmy řečeno: jejich charakter koroduje. V narážce na známou formulaci Maxe Webera Sennett říká, že otevřením „železné klece“ racionálních hierarchických organizací není možné osvobodit klienty sociální péče. Klienti nepotřebují osvobození od formálních omezení, ale lepší spojení s druhými právě skrze formální struktury vzájemného respektu (s. 203).

Rituály sociálního života, které vázaly lidi v tradičních a neliterárních společnostech, vytvářely „sociální text“, který byl upevňován v paměti prostřednictvím tradičních zvyků. Trvání na tradici byl způsob, jak vyjádřit sebe sama druhým, způsob vytváření sociální vazby přes hranice nerovnosti (s. 213). Citlivost nás moderních lidí uráží podle Sennetta na těchto úvahách právě to, že formální rituály vzájemného respektu potvrzují nerovnost. A moderní společnost se chtěla zbavit těchto rituálů tím, že zachází s rituály jako s hrubým faktem – přežitkem –, a ne jako s komplikovanou záležitostí umožňující vzájemné uznání. Individuum v moderní společnosti se mělo vymanit z kolektivních fikcí a tato emancipace měla kulminovat v odmítnutí vazeb sociální cti. Navíc nacisté ukázali, jak destruktivní tato rituální vazba sociální cti dokáže být. Právě proto hledala evropská levice rituály, které by nevyjadřovaly nadřazenost a podřízenost. Nacházela je právě v „primitivních“ společnostech (s. 209), jako

například již zmíněný Marcel Mauss ve svých zkoumáních asymetrické směny daru. Sennett se naopak obrací k moderní společnosti a nachází tyto rituály právě v dialektice respektu k sobě a vzájemného respektu a v jejím expresivním vyjádření, v riziku a nejistotě jejího „obrácení navenek“, to znamená vystavení se nejistotě přijetí a testování nových hodnot (s. 227). Zde však již Sennett podává pouze vágní a nejasné formulace (z hlediska akademické sociologické teorie) a hlavní váha výkladu a popisu „rituálů pozitivního vyjádření respektu“ spočívá na rozboru konkrétních příkladů a analogií.

Sennett tvrdí, že příliš strnulá identita určité skupiny stejně jako přílišná sebedůvěra jedince obsahuje falešný pocit jistoty, který spočívá právě na „tiché shodě“, tedy na něčem, co je všem jasné a o čem netřeba diskutovat. A moderní institucionální svět chce zlomit vazby těchto hluboce zakořeněných nevědomých zvyků, což může vyvolat pocity nejistoty, zmatení a následné volání pro vytvoření autoritářského řádu, který zjedná „pořádek“ a opět ustaví „tichou shodu“ o tom, jak má svět vypadat. Neověřované, nevyslovované vědění se proto musí podle Sennetta změnit v sociální vědění ověřované prostřednictvím dialektiky mezi tímto tichým věděním, které podobně jako zvyky a rutinizace jednání přináší pocit jistoty a úlevu od neustálého psychického vypětí vědomí, a explicitním věděním jako procesem vědomého rozvažování a hodnocení (s. 232). Takové vědění je vždy nejisté. Ovšem touha po jistotě je téměř vždy receptem na pohromu. Osoba i společenství přežijí v současném světě pouze tak, že si uvědomí, že „sociální základna se neustále mění v křečích nejrůznějšího druhu“ (s. 245). Expresivní projev je tak jedinou nadějí na zlomení moci kolektivních skupinových představ, nevysloveného vědění, které paralyzuje náš smysl pro společnost a nás samé.

Poslední kapitola knihy věnovaná proměnám levicové politiky respektu pracuje právě s pojmem těchto „tichých předpokladů“. Z hlediska tradiční levicové politiky vzdát se tichých předpokladů a nevyslovených norem chování vyplývajících z třídního zázemí ve prospěch mnohem více zkoumajících vztahů s druhými překračujících i hranice nerovnosti, znamená riskovat zkázu revoluční vůle. Nová levice 60. let naproti tomu spočívala v improvizaci a ve vyznávání intimní komunitní sounáležitosti. V důsledku toho měla nepřátelský postoj k tomu, co bylo nazýváno „mlčící většina“, tedy k pracující třídě a nižší střední třídě. Tímto způsobem se projevoval neuvědomovaný snobismus radikálů z privilegovaných vrstev (s. 260). Analogicky, i když jaksí naruby, působila v případě tradiční levicové politiky idealizace „heroického dělníka“ ve vizích buržoazních členů komunistické strany (s. 251). Nová levice opovrhovala disciplínou jako nástrojem byrokratické regulace a kontroly. Sennett tvrdí: „Kontra-kultura vytvářela útok na disciplínu v teorii i praxi [...] na bezpečnost já (*self*) [...] byla obviňující“ (s. 27). Veškeré disciplinované úsilí bylo podezřelé. Svoboda ovšem podle Sennetta závisí na disciplíně, čistě impulsivní výraz vytváří pouze zmatek (s. 14). Zde se odráží, jak si sám autor uvědomuje, jeho zkušenost violoncellisty. A kontra-kultura 60. let, tedy v době, kdy Sennett budoval svou hudební kariéru (kterou přezabila nepodařená operace levého zápěstí), útočila na tvrdou disciplínu umělců: „Why can't you let go?“ Proč se na to nevykašleš? Nová levice propagovala sociální vztahy, které se podobají více „sociálnímu jazzu“ než klasické hudbě (s. 259), jako lék na neduhy světa nerovnosti i staré levicové politiky. Ovšem dnes je již zřejmé, že „sociální jazz“ nepřinesl více sociability, stejně jako totalitní realizace staré levicové politiky.

Jak je vidět z těchto několika málo postřehů z knihy, nejedná se o akademické sociologicko-teoretické pojednání ani o analýzu kvalitativního sociologického výzkumu, přestože autor na začátku knihy (s. XII) děkuje kolegům za spolupráci na výzkumu. Navzdory tomu bych se chtěl pokusit o několik poznámek ze zorného úhlu sociologické teorie. Sennettovy úvahy jsou zajímavé přinejmenším ze dvou teoretických aspektů. Za prvé argumentace není vedena z hlediska toho, co bychom mohli nazvat „dediferenčními iluzí“, tedy z hlediska vize „alternativní společnosti“ v beztížném imaginárním prostoru, ve které jsou všechna rozlišení zrušena a jednota systému, bez rozlišení prostředí, spočívá v sobě samé – podle formulace Niklase Luhmanna (1992: 48) –, což byla donedávna častá nemoc politicky angažované sociologické teorie. Sennettovy spisy názorně ukazují, že vize sociální utopie (politika respektu) nemusí být v rozporu s realistickou analýzou vývoje moderní společnosti (pokračující diferenciací a autonomizací sociálních sfér a systémů). Za druhé stojí za povšimnutí Sennettovo nereduktivní, multidimenzionální pojetí sociálního jednání. Aktéři, jak vyplývá ze Sennettova výkladu, nejsou zcela determinováni třídní pozicí ani ve zcela idealistickém smyslu řízení kulturními normami. Spíše jsou oba tyto „determinující“ faktory prostředím, ve kterém se aktéři pohybují. Ne však ve smyslu strategického rozvažování a racionální volby s ohledem na maximalizaci zisku, ale s ohledem na obecně lidskou potřebu uznání. Mohli bychom říci, že Sennettovi aktéři jsou ovlivňováni čímsi, co bychom mohli nazvat „relativní autonomií kulturní sféry“ – pojem Jeffrey C. Alexandra (1990) –, která tvoří komplikovaný řád a vzor (*pattern*), o který se může opřít jejich smysluplné sociální jednání. Jinými slovy: dialektika vývoje sociálního charakteru spočívá v regulaci svého vlastního já (*self*) prostřednictvím sdílených kulturních instrumentů a reflexivního vědomí.

Sennettově knize nelze upřít originalitu, přestože její celkové vyznění je poněkud neurčité. Je vzájemný respekt skutečně možný ve světě rostoucí nerovnosti, kde se individualizované a diferencované sféry moderní společnosti vzájemně vzdalují? Ve světě, kde se stalo samozřejmostí, jak tvrdí Ulrich Beck, hledat biografická řešení systémových krizí? Navíc lidem nelze vzájemný respekt přikázat, pokud k „obrácení“ nedojdou sami. Je naivní domnívat se, že něco takového se může stát v dohledné době vládnoucím prvkem společnosti (což tvrdí ke konci knihy i sám autor). Zdá se tedy, že Sennett apeluje spíše na změnu diskurzu levicové sociální kritiky a politiky než na zásadní proměnu sociálního státu a sociální politiky. Knihu ovšem považuji za mimořádně zajímavou právě tím, že umožňuje vhled do světa sociální nerovnosti z odlišného úhlu pohledu, než jaký nabízí klasické sociologické teorie a standardní výzkumy. A v neposlední řadě je to kniha, která může čtenáře osobně oslovit, jestli ne změnit.

Literatura

- Alexander, J. C. 1990. „Analytic Debates: Understanding the Relative Autonomy of Culture“
In J. C. Alexander, S. Seidman (eds.) *Culture and Society: Contemporary Debates*. University Press, Cambridge, s.1–27.
- Benn, M. 2001. „Inner-city scholar“ *The Guardian*, 3. 2. 2001. Html dokument dostupný z: http://www.guardian.co.uk/saturday_review/story/0,3605,432557,00.html
- Luhmann, N. 1992. „Das Moderne der Modernen Gesellschaft“ In *Beobachtungen der Moderne*. Westdeutscher Verlag, Opladen, s. 11–49.